

УДК (94+070) (476) “14/15”

В.І. Еўмянькоў

**ПРАВАСЛАЎНАЕ І КАТАЛІЦКАЕ ВЫДАВЕЦТВЫ
ПЕРЫЯДУ ПОЗНЯГА РЭНЕСАНСУ НА ТЭРЫТОРЫІ
ВІЛЕНСКАГА ВАЯВОДСТВА (ДЗЕЙНАСЦЬ ПЯТРА
СКАРГІ І МЯЛЕТА СМАТРЫЦКАГА)**

Прывілей Брэсцкай друкарні на выданне новых кніг надаў Жыгімонт II Аўгуст у 1569 г. Зрабіў ён гэта з адной умовай: кнігі не павінны быць скіраваны супраць католікаў. Пасля смерці пратэстанта Мікалая

Радзівіла Чорнага брэсцкі друкарскі варштат патрапіў у рукі яго сына, фанатычнага католіка Мікалая Радзівіла Сіроткі, які перавёз усё абсталюванне з Брэста ў Вільню (1576 г.) і запрасіў на працу Даніэля Ленчыцкага. Апошні, акрамя спраў друкарскіх, да 1586 г. выконваў функцыі рэдактара і карэктара. Адна з першых кніг гэтай друкарні – палемічны твор Пятра Скаргі “Аб адзінстве касцёла Божага пад адзіным пастарам і аб Грэчаскім ад таго адзінства адступленні...”¹ (1577 г.). У прадмове, звернутага да апекуна праваслаўных кіеўскага ваяводы Канстанціна Астрожскага (у кнізе памылкова напісана “Астроўскага”), ксёндз адзначае:

“Цяжка глядзець на крыўднае раз’яднанне народу хрысціянскага. <...> Кожная секта не толькі сваё занята бароніць, але і адна з адной апантана б’ецца. У тым толькі ўсе яны згодныя, што Святы Касцёл Рымскі звесці жадаюць, чым самі сябе выдаюць. Бо ніводная з іх перад Папам быць не можа, як снег не можа быць перад сонцам. <...> Касцёл Святы – маці ўсяго хрысціянства, ад якой дзеці непаслухмяныя і свавольныя адступіліся. Да таго часу будучы яны спрачацца, пакуль да маці не вернуцца” [3, с. 267].

Далей Скарга звяртаецца да аналізу прадукцыі Віленскай брацкай друкарні (“кнігі рускія, супраць касцёла скіраваныя”). “Пашкадаваўшы народ рускі, – піша каталіцкі святар, – дужа грэкамі падмануты, жадаючы, каб гэтыя зласлівыя рэчы (кнігі – *В.Е.*) аб’яднанню касцёла не перашкаджалі, у кнізе ўсё ім (праваслаўным русінам – *В.Е.*) тлумачу даходліва” [3, с. 268]. Звернем увагу на тое, што ў сваёй антыправаслаўнай рыторыцы Пётр Скарга звяртаецца да вобразу маці (Св. Касцёл), якой выракліся яе дзеці (хрысціяне). Потым гэтакі ж вобраз з’явіцца ў “Фрынасе” Мялета Сматрыцкага, толькі замест касцёла да дзяцей сваіх будзе звяртацца праваслаўная царква. Гэта заўвага тым больш важная, што і Сматрыцкі, і Скарга будуць удзельнічаць у адной і той жа палеміцы (Скарга адкажа на “Фрынас” “Перасцярогай на трэны і лямант Тэафіла Арталого”).

У 1579 г. дзякуючы грошам Радзівіла з’явілася яшчэ адна кніга П. Скаргі “*Zywoty świętych*” / “Жыцці святых”. Гэта было сапраўды шыкоўнае выданне, якое шмат разоў перавыдавалася (1585, 1598, 1601 і інш.). Без перабольшвання можна казаць пра тое, што “Жыцці святых” – першы кніжны бестселер ВКЛ. Пры гэтым Скарга, працу-

¹ Заўвага – на тытуле кнігі – герб Радзівіла, далей – 4 вершы, прысвечаныя яму. Потым прадмова, адрасаваная К. Астрожскаму. Выданне – бібліяграфічная рэдкасць, бо амаль цалкам знішчана ворагамі П. Скаргі. Ксёндз згадваў, як, праязджаючы праз Літву ў 1589 г., здолеў знайсці толькі 1 кнігу. Другое – кракаўскае – выданне гэтага твора датуецца 1590-м г.

ючы над выданнем, выступіў у ролі кампілятара і рэдактара многіх кніг тэалагічнага характару. У прадмове ён пісаў: “<...> я выбраў жыцці тых святых, якія будуць мець карысць для выхавання грамадства. Пры гэтым не падаю іх так шырока, як іншыя, а скарачаю. Дзякуючы гэтаму кніга будзе меншай і таннейшай, так што нават бедныя здольны яе купіць. <...> скарачаючы, аднак, я імкнуўся захаваць сэнс арыгінала” [5, с. 5]. П. Скарга таксама называе крыніцы, якімі карыстаўся. Так, звесткі пра польскіх святых ён “браў у Длугаша”, а таксама ў сярэднявечных дакументах. Звяртаючыся да чытача, ксёндз заклікае не проста праглядаць тэкст, але і вучыцца красамоўству, бо ў кнізе ўсе стылі – ад вясковай пастаралі да “вышэйшага палёту думкі”.

Заўвагі П. Скаргі аб шкоднасці кніг з арэалу *Slavia orthodoxa* не засталіся без увагі каралеўскай канцэлярыі. У 1580 г. Стэфан Баторы падпісаў загад друкарням Рэчы Паспалітай. Гэта адзін з першых афіцыйных дакументаў, які на дзяржаўным узроўні ўстанавіў на тэрыторыі краіны жорсткую цэнзуру:

Стэфан, з Божай ласкі кароль польскі і etc.

Усім наогул і кожнаму асобна, а менавіта магістрам гарадоў нашых Кракава, Познаня, Вільні і інш., у якіх друкарні знаходзяцца. <...> Да ведама нашага дайшло тое, што з друку выходзяць кнігі, у якіх не толькі даўнія падзеі, але і тое, што зараз адбываецца, недакладна, а, што яшчэ горш, непраўдзіва апісана. Зважаючы на тое, што такія кнігі прыніжаюць годнасць нашага каралеўства, вырашылі мы за рэч патрэбную супрацьдзейнічаць таму і ўтаймаваць свавольствы аўтараў падобных кніг. У сувязі з гэтым пастанаўляем, каб б хто-небудзь без нашага ведама і без нашага дазволу наважыўся, ці то ў межах края, ці то за мяжой, загадаць друкаваць якія б там ні было кнігі, будуць яны датычыцца гісторыі гэтага народу ці сучаснасці, або калі б хто-небудзь закранаў прадметы, якія Рэчы Паспалітай датычацца, няхай нават у тым нічога пагананага няма, такі павінен падпадаць пад пакаранне па закону магдэбургскаму і да судоў нашых мусіць быць прыцягнуты [2, с. 97].

Наступствы каралеўскага загаду для кніжнай культуры Вялікага Княства Літоўскага былі надзвычай негатыўныя. Тэадор Нарбут падае копію з аўтографа канца XVI ст., аўтар якога распавядае пра спальванне некатолицкіх кніг у Вільні (1581 г.). Прапануем некаторыя вытрымкі:

<...> былі мы сведкамі спектакля, якога Літва не бачыла ад стварэння свету. З самага рання на рынак пачалі звозіць смаловыя дровы і абліття смалой снапы саломы, атачылі рынак узброеныя вартавыя і нікога не пускалі. Крыху пазней прывалакліся два вазы, запрэжаныя парай коней, набітыя кнігамі друкаванымі,

манускрыптамі і Бог ведае толькі якімі яшчэ дакументамі. Замкавыя стражнікі старанна ахоўвалі твая вазы. Было публічна абвешчана, што твая кнігі варожыя, клятыя, асуджаныя святымі айцамі і тэолагамі рымскімі каталіцкімі на знішчэнне праз агонь, на што ёсць дазвол і святой памяці Яго Мосці Ксяндза Біскупа Валяр’яна Праўда, пісьмовага дазволу ніхто не бачыў, бо не было яго ніколі. <...> Таксама выкапалі пасярод рынка яму, невядома якой глыбіні. Абступілі яе жаўнеры і даходкі з ратушы, нікога блізка не падпускаючы. Пачаўшы з дна, у тую яму кляп стосы кніг, перакладаючы іх дровамі і саломай. <...>. Народ маўчаў, бо не ведаў, што рабіць, здзіўлены незвычайнасцю той падзеі. Не доўга ксёндз прамаўляў казанне, бо разумеў, што яшчэ якая хвіліна – і на яго град камянёў пасьпешца з боку прысутных разнаверцаў. <...> Уззяўшы паходню, без асаблівых ваганняў падпаліў ён той стос: агонь адразу ўзяцеў уверх, але потым сцішыўся, пайшоў густы чорны дым, пачаў адчувацца нязносны смурод. Людзі потым казалі: “Д’ябал з Лютэрам і Кальвінам паляцелі сабе разам з дымам” [1, с. 251].

Дзейным апанентам П. Скаргі і католікаў Вялікага Княства Літоўскага наогул была друкарня віленскага Свята-Духава брацтва. Як вядома, яна атрымала прывілей на выпуск “книг всяких старого и нового закону так в науце школьной яко и церкви потребные” ў 1589 г. Першай кнігай гэтай друкарні сталі “Малітвы ўсядзённыя” (1595 г.). Віленскае брацтва выступала супраць царкоўнай уніі, актыўна ўзаемадзейнічала з праваслаўнымі Масквы. Імкнучыся адстаяць права жыхароў Княства атрымоўваць адукацыю на “простай рускай” мове, братчыкі актыўна друкавалі кнігі для навучання – “Азбука” (1596) і “Грамматика словенска” Л. Зізанія.

Вялікі рэзананс і асаблівую раздражнёнасць сярод езуітаў выклікалі палемічныя выданні – “Катэхізіс” і “Казанне Св. Кірылы Іерусалімскага аб Антыхрысце” Ст. Зізанія (Антыхрыстам аўтар назваў Рымскага Папу). Апошняе выданне выходзіла таксама і ў Маскве (1644 г.), езуіты назвалі кнігу “баламутнай”, г.зн. вальнадумнай.

Яшчэ большы шал у езуітаў выклікалі творы Мялета Смятрыцкага: “Antigrafe abo odpowiedz na script uszczypliwy, ktoremu tytul Hereziae, Ignoranciae” (1608 г.), а таксама “Lamenty iedyney i Powszechnej Apostolickiej wschodniej Cerkwie” (1610 г.). Апошняя кніга распаліла ў езуітах сапраўдную нянавісьць. Гісторыкі згадваюць выпадак, калі ў 1598 г. студэнты акадэміі на чале з ксяндзом Ільяшэвічам напалі на Свята-Духаў манастыр. Тады ўсё завершылася “патолчэннем” даху на друкарні. Аднак пасля выхаду кніг Смятрыцкага наступствы былі куды больш сур’ёзнымі.

7 мая 1610 г., знаходзячыся ў абозе пад Смаленскам, кароль Жыгімонт III забараніў чытаць і распаўсюджваць “<...> го́зне piśma

po rusku, w drukarni ruskiej wileńskiej wydrukowane, które ostatnie są pasquilluse i buntу przeciw zwierzchności duchownej i świeckiej”². Пры гэтым штраф за чытанне “рускіх” кніг складаў 5000 чырвоных злотых.

Каралеўскі загад не быў выпадковым, бо папулярнасць “рускіх” кніг у Княстве была надзвычай вялікая. Адна з прычын – іх высокі паліграфічны ўзровень. У некаторых выпадках выкарыстоўваліся нават віленскія дошкі Ф. Скарыны. Акрамя таго, брацтва аб’ядноўвала шматлікіх праслаўных інтэлектуалаў, што дазваляла рабіць пераклады, кампіляцыі з еўрапейскіх крыніц. Звернем увагу на тое, што “Фрынас” / “Lament” напісаны Смарыцкім на выкшталцонай польскай мове (езуіты нездарма назвалі гэту мову “пекнай пальшчызнай”). Тэафіл Арталог³, а гэта псеўданім аўтара, адрасаваў свой твор прадстаўнікам тых 46 рускіх шляхецкіх сем’яў (Хадкевічы, Глябовічы, Кішкі і інш.), якія на пачатку XVII ст. думалі і чыталі ўжо па-польску. Паклапаціўся ён таксама і пра тое, каб брацкае выданне было не горшым за езуіцкія: надрукавана гатычным шрыфтам, пачынаецца з эпіграмы на герб Вішнявецкіх, а таксама з прысвячэння М.К. Вішнявецкаму. Ёсць прадмова да чытача, змешчаны праслаўны Катэхізіс і раздзелы непасрэдна “Фрынаса”.

Менавіта гэта выданне віленскай брацкай друкарні, як люстра, адбівае акадэмічныя выданні (Societatis Jesu) Пятра Скаргі. Тая ж структура, нават змест прадмовы вельмі падобны... І гэта не выпадкова – М. Смарыцкі правакаваў не надта маладога ўжо Скаргу, запрашаў яго на інтэлектуальны двубой. Так, у прадмове праслаўны аўтар выказвае незадавальненне творамі “дзіўнымі і нечуванымі”. Перадусім маецца на ўвазе надрукаваная ў Вільні кніга П. Скаргі “Аб адзінстве касцёла Божага” (1577).

Скаргу аўтар называе “езуіцкай роты не апошнім камандзірам”. “Не абмінае і Пацяя з уніятамі, звяртаючыся да іх, кажа: “У жыцці вы – карчмары і купцы, у абыходжанні – варвары, у размове – невукі, у стасунках – хітрыя лісы, <...>. Вы бацькі вашага д’ябла, – праклятыя сыны” [4, с. 527].

М. Смарыцкі літаральна следаваў тагачаснай кніжнай модзе: уключаў у тэкст урыўкі з Бібліі, часта звяртаўся да народнай лексікі. Мова “Фрынаса” – не мудрагелістая, а простая, лагічная (стыль Смарыцкага набліжаецца да стылю Пятра Скаргі), у асобных выпадках аўтар звяртаецца да макаранічнай мовы, таксама ідучы ўслед за модай.

² Пераклад з пол. – “<...> розныя кнігі па-руску, у друкарні рускай віленскай надрукаваныя, якія змяшчаюць пасквілі і заклікаюць да бунту супраць улады духоўнай і свецкай”.

³ З грэч. мовы – Багалоб Праўдаслоў.

Зрэшты сама па сабе жанравая форма “лямант” – надзвычай папулярная ў тагачаснай польскамоўнай культуры.

Адным словам, Сматрышкі зрабіў усё дзеля таго, каб кніга дайшла да свайго адрасата. Спадзяванні аўтара цалкам апраўдаліся. Адразу ж на “Фрынас” адгукнуўся лідар католікаў Рэчы Паспалітай (“Перасцярога на трэны і лямант Тэафіла Арталога” Пятра Скаргі, Кракаў, 1610 г.).

Як ні дзіўна, Пётр Скарга пачынае сваю “Перасцярогу...” з жарту. “Сматрыцкага ён называе не “Арталогам” (праўдасловам), а Крывалогам, лямантуючую царкву – “Пані Трэнаўскай” (ад слова трэн, што значыць плач – *B.E.*), замест “Царградская патрыяршая” – Царградская патрыАРШАНская” і г.д. Скарга са смехам даводзіць, што “Усходняя царква” спасылаецца на такіх лацінамоўных аўтараў, пра якіх “ніколі ніхто не толькі ў Грэцыі, але нават і мы (католікі – *B.E.*) не чулі” [4, с. 532]. Звяртае ўвагу палемічны прыём, да якога звярнуўся П. Скарга, – ён, па сутнасці, адрэдагаваў тэкст Сматрыцкага, паказаўшы відавочныя факталагічныя памылкі. “Скарга пераканаўча давёў: усходняя царква наракае на рэчы справядлівыя, нават натуральныя, бо адпавядаюць яны веры, розуму і гісторыі” [4, с. 531].

Выданне “Фрынасу” справакавала арышт рэдактара (у лістах Л. Сапегі – карэктара) і “галоўнага тыпографа” віленскай брацкай друкарні і рэктара брацкай школы Лявонція Карповіча. Апошні апынуўся ў турме, адседзеўшы там 2 гады. У канцы 1620 г. М. Сматрышкім быў напісаны твор “Казанне на пахаванне Лявонція Карповіча”. Вось невялікая цытата з яго: “Был насьмевань для веры православной, лжень, безчещень, шарпан от суду до суду, зь турмы до турмы през целыи два роки; як злочинца який”.

Літаратура

1. *Narbutt, T.* Pomniejsze pisma historyczne. Szczegolnie do history Litwy odnoszące się / T. Narbutt. – Wilno: nakład i druk Teofila Glücksberga księgarza i typografa Wileńskiego Naukowego Okręgu, 1856. – 302 s.
2. Pamiętniki do history Stefana króla polskiego czyli korespondencya tego monarchy, oraz zbiór wydanych przez niego urzędzeń / Zebrane i wydane przez Edwarda Hr. Raczyńskiego. – Warszawa: N.Glücksberg, 1830. – 165 s.
3. *Rychcicki, M.J.A.* Piotr Skarga i jego wiek: w 2 t. / M.J.A. Rychcicki. – Kraków: w zakładzie wydawnictwa dzieł katolickich, 1850. – T. 1. – 447 s.
4. *Rychcicki, M.J.A.* Piotr Skarga i jego wiek: w 2 t. / M.J.A. Rychcicki. – Kraków: w zakładzie wydawnictwa dzieł katolickich, 1850. – T. 2. – 596 s.
5. *Skarga, P.* Żywoty świętych pańskich narodu polskiego / Ks. P. Skarga / Wydanie K.J. Turowskiego. – Sanok: nakład i druk K. Pollaka, 1855. – 109 s.